

הרב זלמן מנחם קורן

תגובה למאמרו של הרב יהושע פרידמן בגיליון טו

א. על השימוש בהכשר "דיעבד" להיתר לכתחילה בשעת הדחק

ב. שיטת הרמב"ם בעניין שינוי מקום המזבח

ג. הזיקה בין שינוי מקום המזבח לבין שינוי מידותיו

ד. משמעות המילים: "אין משנין אותו ממקומו לעולם"

ה. דעות מפרשי המקרא

ו. ראיות לפסיקת הרמב"ם בניגוד לדעת רבי יהודה

א. על השימוש בהכשר "דיעבד" להיתר לכתחילה בשעת הדחק

מתוך עיון בדבריו של הרב יהושע פרידמן נראה שקיים אצלו מושכל ראשון, שעל פיו אם אמנם מקומו של המזבח אינו מעכב, ובדיעבד הוא כשר גם שלא במקום המיוחד לו – מובן שמותר ואף חובה לבנות את המזבח בזמן הזה במקום הכשר על כל פנים בדיעבד, וכך לחדש את עבודת הקרבנות (הרב פרידמן כלל לא העלה נקודה זו לדיון).

לדעתי, מדובר כאן בטשטוש מסוכן של ההבחנה בין דברים שמותר לעשותם בשעת הדחק, לבין דברים שאסורים לגמרי, אלא שבדיעבד התוצאה של המעשה היא כשרה (טשטוש זה בין שני סוגי "דיעבד" מצוי בעוד תחומים העומדים על הפרק. הדבר מצריך זהירות רבה, ודיון מעמיק נפרד בכל שאלה ושאלה, ואין זה המקום לדון בסוגיות השונות הנוגעות לעניין).

דוגמא לשני סוגי "דיעבד" נמצאת במשנה במנחות, שם שנינו:

התמידין אינן מעכבין את המוספים, ולא המוספים מעכבין את התמידים, ולא המוספים מעכבין זה את זה. לא הקריבו כבש בבקר יקריבו בין הערבים. אמר רבי שמעון אימתי בזמן שהיו אנוסין או שוגגין אבל אם היו מזידין ולא הקריבו כבש בבקר לא יקריבו בין הערבים. לא הקטירו קטרת בבקר יקטירו בין הערבים, אמר רבי שמעון וכולה היתה קרבה בין הערבים, שאין מחנכין את מזבח הזהב אלא בקטרת הסמים, ולא מזבח העולה אלא בתמיד של שחר, ולא את השלחן אלא בלחם הפנים בשבת, ולא את המנורה אלא בשבעה נרותיה בין הערבים (פ"ד מ"ה).

ובגמרא שם (נ ע"א) נאמר: "לא הקריבו כבש בבקר, לא יקריבו בין הערבים; במה דברים אמורים – שלא נתחנך המזבח, אבל נתחנך המזבח יקריבו בין הערבים". נמצא כי בסוגיה זו התבארו שני סוגי "דיעבד". אחד במקרה שלא נחנך המזבח מתמול שלשום, וביום שבנו את המזבח לא הקריבו תמיד של שחר; במקרה שכזה לא יקריבו תמיד של בין הערביים, ויתבטל לגמרי קרבן התמיד של אותו יום. לעומת זאת, אם כבר נחנך המזבח, אלא שבפועל לא הקריבו באותו יום תמיד של שחר, בדיעבד (כלומר כאשר עבר השחר, ואי אפשר עוד להקריבו), יקריבו לכתחילה תמיד של בין הערביים.

אמת היא כי יש מן האחרונים שטענו שבמקרה שהמזבח לא נחנך בתמיד של שחר המזבח עצמו פסול¹, וכל קרבן ששחטו עליו אחר כך נפסל (כך למשל חייבי חטאות שקרבנם נשחט על מזבח כזה, חייבים להביא חטאת אחרת, וכן חייבי נדרים), ומשום כך אין מקריבים עליו באותו יום את קרבן התמיד של בין הערביים, שהרי קרבן זה פסול וצריך להוציאו לבית השריפה. אלא שהרמב"ם כתב:

טעו או שגגו אפילו הזידו ולא הקריבו תמיד של שחר, יקריבו תמיד של בין הערבים. במה דברים אמורים בשנתחנך המזבח, אבל היה מזבח חדש שעדיין לא קרב עליו כלום, לא יקריבו עליו תחלה בין הערבים, שאין מחנכין מזבח העולה אלא בתמיד של שחר (הלכות תמידין ומוספין פ"א הי"ב).

ויש לדקדק מן הלשון "אבל היה מזבח חדש שעדיין לא קרב עליו כלום", שבדיעבד גם אם הקריבו קרבן אחר (זולת תמיד של שחר) הוכשר המזבח בדיעבד, ולאחר פעולה זו אכן מקריבים עליו לכתחילה תמיד של בין הערביים. אלא שאף לשיטת הרמב"ם אסור לעשות כך, ואם עבר זמן תמיד של שחר יש לבטל לגמרי את מצוות התמיד של בין הערביים באותו יום, ולא לחנוך את המזבח בקרבן אחר.

דיון דומה לעניין היתר של לכתחילה במצב שהוא כבר בגדר של "דיעבד" כלפי מה שנעשה קודם, מצינו בנוגע לזבחים שנתערבו. המשנה בזבחים קובעת:

אשם שנתערב בשלמים ירעו עד שיסתאבו. רבי שמעון אומר שניהם ישחטו בצפון ויאכלו כחמור שבהן, אמרו לו אין מביאין קדשים לבית הפסול. נתערבו חתיכות

1 ראה דיון על כך בקונטרס הר צבי (מקדש מלך) פרק יא, ובתשובת הגאון רבי שלמה אליעזר אלפנדרי שהשיג על דבריו (נדפס במקדש מלך בסופו, מילואים א), וכן בתשובת הראשון לציון הגאון רבי חיים משה אלישר הנדפסת שם (מילואים ג).

בחיכות, קדשי קדשים בקדשים קלים; הנאכלין ליום אחד בנאכלים לשני ימים,
יאכלו כחמור שבהן (פ"ח מ"ג).

וכתב שם רש"י (עה ע"ב): "לבית הפסול - שממעט בזמן אכילת שלמים ומביא לידי
נותר אלא ירעו וימכרו כדלעיל".

נמצא שבגלל חשש שמא ימעט את זמן אכילת השלמים שנאכלים מן הדין לשני
ימים ולילה אחד נכנסים למצב מסובך, ומשאירים את הקרבנות המעורבים בחיים
במשך תקופה ארוכה (דבר שבהחלט יכול להביא לידי תקלה של עבודה וגיזה
בקודשים), ואין עושים מעשה לשחוט אותם בצפון העזרה, אף שפשוט שאם עשו כך,
בדיעבד, ייאכלו כחמור שבהם.

ושם באותו פרק במשנה עוד מקרים שונים של תערובת שיש בהם דרכים
שכשרות בדיעבד, אך לא התירו לעשותן לכתחילה, ויש צורך לבדוק כל סוגיה לגופה.

נמצא לפי זה שאף אם היינו מוצאים גמרא מפורשת שכתוב בה שאם בנו את
המזבח שלא במקומו הנכון הוא כשר בדיעבד, עדיין צריכים אנו הוכחה לכך שמותר
לעשות כן לכתחילה, כאשר אין אפשרות לבנות את המזבח במקומו המדויק
ובמידותיו המדויקות.

ובאמת, בנידון של הלכות בית המקדש ומידותיו מצינו מדרש מפורש שממנו
עולה שאין לבנות את המקדש בסטייה ממידותיו האמיתיות, אפילו במחיר ביטול
עבודת הקרבנות. **בבראשית רבה** נאמר:

בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש, הושיבו פפוס
ולוליאנוס טרפיזין מעכו עד אנטוכיא והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם,
אזלין אלין כותאי ואמרינן: 'ידיע להוי למלכא דהדין קרתא מרדתא תתבנא ושוריא
ישתכללון מנדה בלו והלך לא יתנון',² 'מנדה' - זו מדת הארץ; 'בלו' - זו פרובגירון;
'והלך' - אנגרוטינה, ואמר להון: מה נעביד וגזרית, אמרינן ליה: שלח ואמר להון: או
ישנון יתיה מאתריה או יוספון עליה חמש אמין או יבצרון מיניה חמש אמין, מן
גרמיהון אנון חזרין בהון (פרשה סד).

2 נקט כאן בלשון הפסוק בעזרא ד', יג, שמתאר את כתב השטנה ששלחו צרי יהודה (הכותים)
לאחשורוש בתחילת מלכותו. שם נאמר: "כָּעֵן יָדִיעַ לְהוֹא לְמִלְכָּא דִּי הֵן קְרִיְתָא דָּךְ תִּתְבְּנָא
וְשׁוּרִיָּה וְשִׁתְּכַלְלֵן מִנְדָּה בְּלוּ וְהִלְךְ לֹא יִנְתְּנוּן וְאַפְתֵּם מְלָכִים תְּהַנְזֹק" (ומשום כך הוצרך המדרש
לבאר את המילים "מנדה בלו והלך").

קשה להניח שמידות המקדש הן לעיכובא ממש, כלומר שאם יבנו את המקדש גדול בחמש אמות או קטן בחמש אמות הדבר מעכב בדיעבד. ועל כל פנים גם אם הדבר מעכב בנוגע לדברים הצריכים להיעשות בפנים (הטבת הנרות, הקטרת הקטורת ועריכת השולחן), מובן שאין הדבר מעכב את הקרבנות הנעשים בחוץ, ומובן שגם הזזת חומות העזרה ממקומן אינה מעכבת, שהרי כבר פסק הרמב"ם כי "מקריבין הקרבנות כולן אע"פ שאין שם בית בנוי, ואוכלין קדשי קדשים בכל העזרה אף על פי שהיא חריבה ואינה מוקפת במחיצה" (הלכות בית הבחירה פ"ו הט"ו). ואף על פי כן, לא קיבלו בני ישראל את הצעתה של המלכות, כפי שמבואר במדרש שם, וביטלו את כל הקרבנות שהיו יכולים להקריב.

ואמנם ניתן לטעון שאין למדים מדברי אגדה, אך כאן המצב הוא הפוך, כי במקורות לא מפורש בשום מקום בצורה חיובית שניתן לבנות את המזבח במקום שונה מן המקום המדויק הנצרך לכך, ועל המתיר להביא ראיה לכך ששינוי המקום כשר בדיעבד, ובנוסף לכך עליו להביא ראיה שגם מותר לעשות כך לכתחילה, במצב שבו אין אפשרות לבנותו במקום המדויק. ומדברי המדרש ניתן להבין שבאמת הדבר אסור.

ב. שיטת הרמב"ם בעניין שינוי מקום המזבח

קטע קצר מדבריו מקדיש הרב פרידמן לשיטת הרמב"ם, ובו הוא מנסה לטעון שאמנם מתחילת דבריו של הרמב"ם ניתן לדקדק שאין אפשרות להזיז את מקום המזבח אפילו בסנטימטר אחד, אך מדבריו האחרים נראה שאין זו הכוונה בדבריו הראשונים.

מבחינה הגיונית, גם אם באמת קיימת כעין סתירה בין הדקדוקים העולים מהלכות שונות של הרמב"ם, הדין נותן להניח את הדבר בספק, ולא להחליט באופן שרירותי כי הלכה אחת היא בגדר של "לאו דווקא", והאחרת היא החלטית ומחייבת.

אבל באמת בנידון דידן לשון הרמב"ם אינה מותירה שום ספק באשר לכוונתו. כי תחילה (בפ"ב מהלכות בית הבחירה, בתחילת ה"א) הקדים הרמב"ם וכתב: "המזבח מקומו מכוון ביותר", ולשון זו אינה סובלת בשום פנים ואופן את הפרשנות שנתן לה הרב פרידמן, שעל פיה (בהתאם למה שלדעתו ניתן להבין על פי המשך הדברים ברמב"ם): "כוונתו למקום המקדש ככלל, להוציא ממקומות אחרים, ולא למקום מסוים בשטח העזרה, כגודלו של המזבח דווקא".

אינני מבין כיצד ניתן לייחס כוונה כזו לדברים אלו של הרמב"ם, שהם כשלעצמם ברורים ואינם טעונים הסבר. ואם אכן זו הכוונה, קשה מאוד להבין מה חטא המזבח בכך שלגביו נאמרה אותה לשון מטעה זו, כאשר באמת גם את הכיור אי אפשר להניח מחוץ לעזרה, וגם את השולחן אי אפשר להניח מחוץ למקדש, ונמצא כי הכיור ומזבח הקטורת והמנורה והשולחן "מקומם מכוון ביותר", וזה פשוט. עם זאת, מי שמבקש דווקא "הוכחות סביבתיות" להבנת הפשט בדברי הרמב"ם, יוכל למצוא את מבוקשו בהמשך דברי הרמב"ם (בה"ד), אשר כתב במפורש בנידון: "ושלשה נביאים עלו עמהם מן הגולה, אחד העיד להן על **מקום המזבח**, ואחד העיד להן על מידותיו". מובן הוא שזה שהעיד על "מקום המזבח" לא העיד כלל על מקום המקדש, אלא על מקומו של המזבח בתוך העזרה (שהרי דברי הרמב"ם מבוססים על הגמרא בזבחים ס"ב ע"א שאמרה: "בשלמא בית מנכרא צורתו, אלא מזבח מנא ידעי"), ואם כן המקום שעליו העיד אותו נביא אינו אלא מקומו בעזרה, ופשוט שאין הלכה זו (ה"ד) אלא המשך לדברי הרמב"ם בה"א שכתב בה כי מקומו של המזבח מכוון ביותר.³

אזכור המזבחות של אדם הראשון, נוח ואברהם אבינו הוא באמת בבחינת "טעמא דקרא", וכלל גדול הוא בדברי הרמב"ם, שטעמי המצוות שהזכיר אינם אלא על דרך כלל, ואין הם משפיעים על עצם ההוראות שנוגעות לגופן של ההלכות, ויש לכך דוגמאות רבות.⁴

3 הרב פרידמן עצמו בתחילת דבריו כתב על דברי הגמרא על אותם נביאים כי הם בגדר מצווה בלבד, ולא העלה על דעתו לומר שהכוונה במילים "מקום המזבח" היא למקדש בכלל. לכאורה היה מקום לצפות שברוח זו יבאר גם את דברי הרמב"ם בהלכה א, במקום להוציאם מפשוטם. אולם באמת יש הבדל בין סגנון הדברים בגמרא, שם ניתן קצת בדוחק לבאר שהנביאים שגילו את מקום המזבח עשו זאת רק למצווה בעלמא, לבין לשון הרמב"ם שכתב את דבריו בהלכה א בסגנון של הוראה בעלת אופי מוחלט. כמדומה שמשום כך הוצרך הרב פרידמן להביא דקדוק מדברי הרמב"ם עצמו בהלכה ב וכדלקמן, שממנו עולה על פי הבנתו כי כל העזרה כשרה למזבח, וכך להשאיר את ההוראה שבהלכה א כהוראה מוחלטת, ולא כמצווה בלבד, ובנקודה זו, ורק בנקודה זו, להישאר צמוד לפשט דברי הרמב"ם.

4 כך למשל בהלכות עבודת כוכבים פי"ב ה"א כתב הרמב"ם: "אין מגלחין פאתי הראש כמו שהיו עושין עובדי כוכבים שנאמר לא תקיפו פאת ראשכם". ושם בה"ז כתב: "דרך כהני עובדי כוכבים היה להשחית זקנם, לפיכך אסרה תורה להשחית הזקן". ולא עלה על דעת אדם לומר שעל פי טעמו של הרמב"ם למצוות אלו, יש לקבוע כי לדעתו איסורים אלו הם בגדר "אביזרייהו דעבודת כוכבים", שיהא דינם ב"יהרג ואל יעבור".

אמנם בנידון דידן אין צורך בכל ההתדיינות על אודות איזו סתירה מדומה בין דקדוקי הדברים, וכללי הפסק במקרה שכזה, וזאת משום שאחר העיון נראה שדברי הרמב"ם בה"ב אינם אלא השלמה לנאמר בה"א כפי שהיא, וגם הם עוסקים במקום המוחלט של המזבח, אף על פי שבמבט ראשון נראה כאילו יש שם קצת סתירה.

תחילה הקדים הרמב"ם וכתב: "המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם". טעמה של הלכה זו היא נבואה מפורשת, ועל כן כתב הרמב"ם בטעם הדבר: "שנאמר 'זה מזבח לעולה לישראל' (דה"א כ"ב, א)". מסגנון הדברים נראה שלאמירה זו, שהיא אמירה של נבואה, יש משקל הלכתי אמיתי שקובע את מקום המזבח.

הרמב"ם לא הסביר את גדר הדבר, אך באמת הדבר פשוט כי סמכותו של הנביא בעניין נובעת ממאמר הכתוב (דברים י"ב, ה): "המקום אשר יבחר ה'", אשר על כך דרשו חז"ל בספרי שם: "דרוש על פי נביא". ניתן אמנם להבין שמדובר על המקדש בכללו, אך בספרי שם בסוף הדברים לגבי המזבח שעשה דוד נאמר במפורש: "מנין שלא עשה אלא על פי נביא, שנאמר (שמ"ב כ"ד, יח): 'ויבוא גד אל דוד ביום ההוא ויאמר לו עלה הקם לה' מזבח בגורן ארונה היבוסי'. ואומר (דה"ב ג', א): 'זיחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה אשר נראה לדוד אביו'".

אחרי קביעת עצם ההלכה וטעמה המפורש, הוסיף הרמב"ם וכתב שבאמת בחירת המקום קדמה הרבה לנבואת גד ודוד (שהיא לבדה הבחירה הקובעת להלכה), כי במקדש נעקד יצחק אבינו. לדברים אלו לא יכול היה הרמב"ם להביא ראיה מפסוק מפורש שממקד את המקום המדויק של המזבח, שהרי בספר בראשית לא נאמר אלא שהדבר היה על אחד ההרים בארץ המוריה, אלא שבסוף הדברים שם נאמר: "אשר יאמר היום 'בהר ה' יראה'" (בראשית כ"ב, יד), וכך מצטיירת תמונה כללית הנוגעת למקום המדויק של העקדה, המתאחדת עם אזכור השם "מוריה" בספר דברי הימים בעניינים הנוגעים לשלמה. נמצא כי על פי פשוטם של המקראות (ללא הזדקקות לתורה שבעל פה, ולאizzo מסורת), יודעים אנו שבמקום המקדש נעקד יצחק, ולכן כתב הרמב"ם בדיוק נמרץ: "ובמקדש נעקד יצחק אבינו, שנאמר 'ולך לך אל ארץ המוריה', ונאמר בדברי הימים 'זיחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה אשר נראה לדוד אביו אשר הכין במקום דויד בגרן ארנן היבוסי'".

כאמור, פסוקים אלו כשלעצמם אינם מספיקים כדי לקבוע או כדי לחזק את ההנחה שמקומו של המזבח מכוון ביותר, אך על זה הוסיף הרמב"ם דברים שמקורם במסורת תורה שבעל פה, וכתב (בה"ב): "ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד

ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא ומשם נברא, אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא".

מסורת זו (ולא פשוטו של מקרא), היא לבדה ההוכחה שמקום המזבח שבנה דוד הוא במדויק המקום שבנה בו אברהם את המזבח. מימות דוד עד חורבן הבית היה המקום ידוע במדויק שהרי המזבח עצמו היה קיים. וכמו כן נתקיימה המסורת איש מפי איש שמקום זה שהמזבח של שלמה בנוי בו הוא במדויק המקום שנעקד בו יצחק, ועפרו של אדם נלקח ממנו כשנברא. עם החורבן הראשון נפסקה הידיעה המדויקת של המקום, והוצרכו לנביאים על מנת לקבוע מחדש את המקום המכוון ביותר, דהיינו המקום שנקבע בדייקנות על ידי גד החוזה (שזה הדבר הקובע להלכה), אשר הוא בעצם מקום שיש לו גם חשיבות נוספת (שאינן לה משמעות הלכתית) הנוגעת לעקדת יצחק ולבריאת האדם.

נמצא שה"ב משלימה את ה"א, ואין להסיק ממנה כלל שניתן לבנות את המזבח בכל מקום שירצו בתוך השטח המקודש.

ג. הזיקה בין שינוי מקום המזבח לבין שינוי מידותיו

כתב הרמב"ם (שם ה"ג): "מדות המזבח מכוונות הרבה וצורתו ידועה איש מאיש, ומזבח שבנו בני הגולה כעין מזבח שעתיד להבנות עשוהו ואין להוסיף על מדתו ולא לגרוע ממנה". הלכה זו נאמרה בניסוח מוחלט, בדומה לנאמר בה"א בנוגע למקומו של המזבח, שהוא מכוון ביותר ואין משנים את מקומו לעולם.

אלא שבאמת מתוך דברי הרמב"ם עצמו ניתן להבין שהלכה זו אינה מוחלטת כל כך, שהרי פסק במפורש (שם ה"ז):

ארבע קרנות של מזבח ויסודו ורבוועו מעכבין, וכל מזבח שאין לו קרן יסוד וכבש וריבוע הרי הוא פסול שארבעתן מעכבין, אבל מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלש אמות כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר.

כמו כן מובן כי מנקודת מבט היסטורית ברור לגמרי שמידות המזבח אינן מוחלטות. המשנה עצמה (מידות פ"ג מ"א) קובעת כי עולי הגולה הוסיפו ארבע אמות לאורכו של

המזבח וארבע אמות לרוחבו, ומסתבר שעל כל פנים המזבחות של אדם הראשון ושל נוח, וכן המזבח שעקד עליו אברהם את יצחק, היו קטנים מן המזבח שבנה שלמה.

מכאן ביקש הרב יהושע פרידמן להוכיח שגם דבריו של הרמב"ם על אודות מקומו של המזבח שאין משנים אותו לעולם הם למצווה בלבד, ואין מקומו של המזבח מעכב (אלא שהוא עצמו הסתייג מזה במידה ידועה, כי לדעתו אי אפשר להוסיף על המזבח, אלא אם כן מקדשים את התוספת במלך ואורים ותומים ושיירי מנחה וכו', וכיום באמת לא ניתן לקדש "בכל אלה", אלא שלדעתו, לדעת רבי יהודה ששלמה כבר קידש את כל העזרה, באמת אין צורך בכל אלה לצורך הקידוש).

אולם אחר העיון נראה כי אף על פי שבאמת כל שינוי בגודל המזבח הוא במידה ידועה גם שינוי במקום המזבח,⁵ מכל מקום אין להקיש בין הדברים, ואין לדמות כלל את שינוי מידות המזבח לשינוי מקומו.

כפי שצוין לעיל, ההקפדה הגדולה הנוגעת למקום המזבח היא תולדה של מאמר הכתוב "במקום אשר יבחר" (וכפי שהובא לעיל מן הספרי). הדבר נוגע למזבח שבנה שלמה וכן למזבח שבנו עולי הגולה.⁶ מקומם של מזבחות אלו נקבע על פי נביאים, ובכך נתקיים מאמר הכתוב "המקום אשר יבחר", וזה הדבר המונע בתכלית את האפשרות להזיז את מקום המזבח.

ניתן להציג באופן עיוני את השאלה ההיפותטית, מה היה קורה אילו בא נביא בדור מן הדורות והיה מודיע כי המקום אשר בחר ה' שונה מן המקום אשר נודע מכבר על ידי נביא אחר. אך בנידון דידן אנו פטורים מלדון בשאלה זו, מפני שבנבואה הראשונה שבה נקבע מקום המזבח הוקש הבית למזבח לעניין זה שיוכלו להגדיל את המזבח עד לשיעור של שישים אמה (זבחים ס"ב ע"א). וכך, הנביא שעלה מבבל

5 כאשר מוסיפים על גודלו של המזבח, בונים חלק מן המזבח במקום חדש שלא היה בו בתחילה, וזה מהווה על כל פנים שינוי מקום ביחס לחלק מן המזבח. כאשר מקטינים את המזבח אמנם אין כאן שינוי מקום, אך על כל פנים גם אין כאן היצמדות מלאה למקום המקורי, כי סוף סוף יש כאן "מקום" חשוב ונבחר שאינו משמש בפועל למזבח הבנוי לצידו. וכאשר יש תחילה שלב שבו יש תוספת לגודל, ואחר כך בשלב שלישי בונים מזבח מוקטן בדיוק בחלק שנוסף למזבח בשלב השני, יש כאן עקירה אמיתית ומוחלטת של מקום המזבח בהשוואה למקום הראשון של המזבח.

6 מסתבר שגם המזבח של דוד היה בגודל המזבח של שלמה, כי הוא אכן נבנה כתחילת בניין המקדש, וכפי משמעות הפסוקים, אך נקודה זו אינה מכרעת לעצם הדיון.

להורות שמוסיפין על המזבח, עשה זאת במסגרת שאינה סותרת כלל את הנבואה הראשונה.⁷

ואמנם מסתבר שהמזבחות של אברהם אבינו, נוח ואדם הראשון היו קטנים יותר מן המזבח של דוד, אך על פי מה שהתבאר לעיל, מדקדוק דברי הרמב"ם עולה כי רק למזבח של דוד יש משמעות הלכתית ממשית, ומה שהזכיר גם מזבחות קודמים לו לא נאמר אלא כטעם למצווה של בניית המזבח דווקא במקום זה, ומשום כך אין לכך משמעות הלכתית, וכדלהלן.

7 הדברים הוצגו בהתאם לשיטת הרמב"ם שקבע שם: "ואין להוסיף על מדתו". מקור דבריו הוא בגמרא בזבחים שם נאמר: "תניא: 'ויכינו (את) המזבח על מכוונתו' (עזרא ג', ג) - שהגיעו לסוף מדותיו". ואמנם שם בגמרא נאמר במפורש שמן הפסוק שנוגע לדוד ניתן ללמוד שקיימת אפשרות להגדיל את המזבח עד שישים אמה, אך בפועל, בזמן עזרא הגיעו לסוף מדתו, ועליו אין להוסיף. ייתכן שמדובר בנבואה מיוחדת שנאמרה באותה שעה, ואשר בה נקבע כי יותר לא יוסיפו על מידות המזבח, אך ייתכן שהפסוק בספר עזרא מסתמך על המקראות ביחזקאל הקובעים כי המזבח לעתיד יהיה בגודל הנתון שבו מקום המערכה הוא עשרים וארבע על עשרים וארבע אמות, ומכאן שבזמן עזרא הגיעו לסוף מידותיו. על פי זה אכן יש מקום להציג את השאלה העיונית מה יהיה דינו של נביא שיבוא ויאמר שצריך להוסיף על המזבח, הפך דברי הנביאים הראשונים, ואכמ"ל בהצגת צדדי השאלה. לגופו של עניין נראה כי שיטת רש"י בהצגת הדברים שונה לגמרי, ולדעתו אין זה סדר הדברים (או על כל פנים אין זה סדר הדברים המחייב מבחינה הלכתית), כי רש"י בזבחים כתב אודות אותם שישים אמה: "מה בית ס' אמה - כדכתיב (מל"א ו', ב) 'שישים אמה ארכו' אף מזבח עד שישים אמה ראוי לו, ומקודש המקום אם ירצו". ומשמע שבתוך התחום של שישים האמה הדבר תלוי ברצונם, ואין צורך בנבואה נוספת בדור מן הדורות שתגדיר את תחום "המקום אשר יבחר", זאת מפני שכל שישים האמות הן בכלל "המקום אשר יבחר" כבר מימות שלמה. ולדעתו המקום מקודש מאז, ולא היה צורך במעשה קידוש מחודש למזבח בשעה שעולי הגולה הגדילו אותו. וכפי שכתב רש"י במפורש שם, כי עולי הגולה "הוסיפו עליו לפי הצורך להם".

נמצא כי לפי דברי רש"י שם, הקביעה "שהגיעו לסוף מידותיו" מסתמכת על נבואה המתארת את מה שבאמת עתיד להיות באחרית הימים, אך אין בכך שום הוראה מחייבת, ואפשר שלפי דרכו אכן יוכל בית דין בדור אחר לומר כי מכיוון שלא זכו להתגלות מן השמים בגלל מעשיהם וכד', עדיין הרשות נתונה לבנות מזבח חדש מחוץ לתחום המזבח של עזרא, ובלבד שיהיה בתוך שישים האמה המקודשות (ואפשר עוד שבאמת הקביעה שהגיעו לסוף מידותיו היא אמנם מחייבת, אך לא קביעת המקום, ויכולים לבנות בכל שישים האמה המסוימות של מזבח, ובלבד שמידתו לא תעלה על ל"ב על ל"ב אמה).

ואמנם הגאון ר' דוד פרידמן מקארלין, בספרו **שאלת דוד**, בקונטרס דרישת ציון וירושלים, נתן משקל הלכתי גם לדברי הרמב"ם על אודות המזבחות הקדומים, ומשום כך חשש שמא כאשר בונים מזבח קטן (ובהתאם לדברי הרמב"ם שמידת אורכו ורוחבו אינה לעיכובא, ובלבד שגודל המערכה לא יפחת מאמה על אמה), יש צורך לבנות את המזבח הקטן דווקא במקום שבו היה המזבח שעל גביו עקד אברהם את יצחק בנו. אבל מלשון הרמב"ם שכתב סתם: "אבל מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלש אמות כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר", מוכח שאין שם הלכה של מקום מסוים בתוך שטח המזבח (אלא שהרב יהושע פרידמן במאמרו הניח שמלשון זו ניתן ללמוד שגם מזבח של שמונים אמות על שמונים אמות כשר, ואין זו משמעות הלשון. כי באמת כל מקום שנאמר בו "מעכב" או "אינו מעכב" אינו אלא בפוחת מן השיעור הראוי, או שאינו עושה כלל דבר שצריך לעשותו. התמידים אינם מעכבים את המוספים, הקרן והסובב מעכבים, שבעת קני המנורה מעכבים, התכלת אינו מעכב את הלבן וכן כל כיוצא בזה. וגם הדין נותן כן, כי הגדלת המזבח מחוץ לגבולו הראשון אינה רק שינוי בגודל אלא גם שינוי במקום, והרמב"ם בהלכה זו לא כתב אלא שהגודל אינו מעכב, אך לא כתב שהמקום אינו מעכב).

ד. משמעות המילים: "אין משנין אותו ממקומו לעולם"

על פי פשוטם של הדברים שהתבארו בסעיפים הקודמים (ב-ג), קשה להניח שמקום המזבח אינו מעכב, וכי אם נבנה בדיעבד במקום אחר, ויקריבו עליו קרבנות, יש להכשיר את אותם קרבנות.

עם זאת, גם אם יטען הטוען שכל מה שנאמר לעיל אינו אלא למצווה, וכי בדיעבד מקומו של המזבח אינו מעכב, גם אז לא נוכל לעשות דבר מבלי ידיעת מקום המזבח. שכן הרמב"ם דקדק בלשונו בהלכה זו, וכתב: "המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם". למילה "לעולם" יש רק משמעות אחת, והיא שגם בזמן הזה, וגם בזמנו של רבי יהושע בן חנניה, וגם בכל זמן ובכל הנסיבות, אין משנים את מקומו "לעולם" (ובאמת בדבריו של הרמב"ם לגבי מידות המזבח שהן מכוונות ביותר ועליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, לא השתמש במילה "לעולם").

אינני יכול לשלול מכל וכל את דברי מי שיאמר שבדיעבד, אם עברו ושינו את מקום המזבח, ובנו מזבח חדש והקריבו עליו תמיד של שחר, ואחר כך העלו עליו חטאת איש, יצא אותו איש ידי חובת חטאת, ונרצה לו לכפר עליו, ואין הוא צריך

להביא חטאת נוספת כאשר יבנו מזבח חדש במקומו הנכון. אך זאת על כל פנים ניתן לקבוע באופן מוחלט, שלדברי הרמב"ם אין משנים את מקומו של המזבח לעולם, כלומר גם בזמן הזה שבו קשה לכוון את מקום המזבח. וכל הדקדוקים האחרים שניתן לתלותם בלשונות הרמב"ם אינם יכולים להזיז כמלוא הנימה הלכה קבועה ומוחלטת זו שנאמרה בשפה ברורה.

ה. דעות מפרשי המקרא

בשולי הדברים אני מוצא לנכון להעיר כי כשלעצמי איני מוצא הכרח לתלות את שאלת שינוי מקום המזבח במחלוקת רבי יהודה ורבי יוסי בדבר קדושת רצפת העזרה, והאפשרות להקריב עליה קרבנות.⁸ אך גם אם באמת יש קשר בין הדברים, איני מבין

8 הרב יהושע פרידמן הניח שלצורך הוספה על המזבח, או לצורך בנייה מחודשת שלו שלא במקומו המקורי, יש צורך לקדש את המקום "בכל אלה", כלומר במלך ואורים ותומים וכיוצא בזה, ומשום כך סבר שהדבר אינו אפשרי אלא אליבא דרבי יהודה, שסבר שכל שטח העזרה כבר נתקדש משכבר הימים ("בכל אלה") בקדושת מזבח. מקור הדברים הוא ברש"י (זבחים ס ע"א) שכתב על אודות קידוש העזרה אליבא דרבי יהודה: "בשלמא לרבי יהודה היינו דכתיב 'קידש המלך את [תוך החצר] וגו', שהוצרכה כל הרצפה לקדשה לשם מזבח, וקדושתה בשיירי מנחה ובשירי כדאמרינן בשבועות (משנה דף יד ע"א, ועל פי הגמרא שם טו ע"א)". וצ"ע, דאם כן הוא, קשה להבין כיצד לדעת רבי יוסי (מידות פ"ג מ"א) הוסיפו עולי הגולה על שטח המזבח ללא אורים ותומים. ועיין לעיל בהערה 7, שלדעת רש"י אין צורך במעשה קידוש בתוך שישים אמה מסוימות, אך קשה לומר זאת בדעת הרמב"ם.

וכבר עמד על כך הגאון רבי צבי פסח פרנק זצ"ל בספרו **מקדש מלך פ"ה**, וכתב כי לדעת רש"י צריך לומר שלדעת רבי יוסי "באחד מכל אלו תנן". אלא שהוא עצמו קבע שם שלשיטת הרמב"ם לא ניתן לומר את הדברים.

לדעתי גם רש"י לא אמר את הדברים אלא אליבא דרבי יהודה, כי לדעתו צריך לומר שהוא דין מיוחד בקדושת העזרה, שהיא מקודשת גם לצורך הקטרת קרבנות, ואין כאן שתי קדושות נפרדות מכוח מעשים נפרדים, שבמקרה הן חופפות לאותו שטח, ואין כאן כלל מעשה קידוש מיוחד לשטח מסוים בתורת "מזבח". זאת משום שכתב שמקדשים בשיירי מנחה, ואם אכן מדובר בקידוש שטח לצורך מזבח, לא מובן כלל מה הטעם לקדש את המקום בשיירי מנחה (או בחלות תודה), שהרי אין מקדשים שטח אלא בדבר שהשטח המקודש הוא גבול לאכילתו כפי שמבואר בגמרא בשבועות שם (כלומר את העיר מקדשים בחלות תודה שהגבול לאכילתו הוא תחום העיר, ואת העזרה מקדשים בשיירי מנחה שמחיצת העזרה היא הגבול לאכילתו),

וזה לא שייך כלל לדין קדושת המזבח להקרבת קרבנות.

כפי שצוין בפנים, אין כלל מקור שמאפשר (אפילו בדיעבד) לשנות את מקום המזבח, אך אם היה מקור שכזה בדברי חז"ל, מסתבר אמנם שניתן היה להגביל את השינוי במקום בהתאם

כיצד העלה על דעתו הרב יהושע פרידמן להכריע במחלוקת תנאים על פי פשוטו של מקרא, וליטול לעצמו את העוז לומר שדברי רבי יוסי נסתרים מן המקראות, ועל כן יש לפסוק כרבי יהודה.

גם מה שכתב שם שכל המפרשים שנקטו עמדה במחלוקת התנאים ולא הסתפקו רק בהבאת המחלוקת נקטו כרבי יהודה אינו מדויק, וגם מטעה בסגנונו. ר"י אברבנאל שהביא את המחלוקת והקשה מן הפסוק בדברי הימים, נקט לשון זהירה וכתב: "והיותר מתיישב כפי פשט הכתובים הוא", ופשוט שלא העלה על דעתו להכריע להלכה בעצם המחלוקת.

אשר למלבי"ם, קשה לי להבין כיצד ראה בו הרב פרידמן מי שמכריע, כאשר ההיפך הוא הנכון. המלבי"ם במלכים שם אכן הקשה על רבי יוסי מן הפסוק בדברי הימים, וכתב על זה: "וצריך לדחוק שתחלה העמיד שם מזבח של משה וחברו בבנין, ועל זה אמר: 'אשר עשה שלמה', רצה לומר: שתקנו בבנין, ולא יכול להכיל העולות והגדיל מקום המזבח וקדש הרצפה להקים עליו מזבח". ואף כי הקדים ואמר: "וצריך לדחוק", מובן שלא העלה על דעתו לומר שמשום שהוא פירוש דחוק יש לפסוק להלכה כרבי יהודה (ובאמת כך היא דרכה של ההלכה בכל מקום שיש בו מחלוקת, שהלומד הרגיל חש לעיתים נוחות יתר במקרא או במשנה כאחת הדעות, וחש דוחק בדרך האחרת, אך אין הוא מעלה על דעתו לראות בזה דרך להכריע את ההלכה בין תנאים או בין אמוראים).

ויש להעיר עוד, כי הרד"ק במלכים אמנם כתב שדברי רבי יוסי תמוהים (והקשה עליו מן הפסוק בדברי הימים), אך הוא עצמו בדברי הימים כתב: "נחלקו רז"ל בדבר

לדעות התנאים, אך באופן שונה לגמרי. אליבא דרבי יוסי יש להקפיד שהמזבח יהיה דווקא בצפון, כמבואר בזבחים (נ"ח ע"א), בעוד אשר אליבא דרבי אליעזר בין יעקב יש מקום לומר שאמנם בדיעבד כל הדרום כשר למזבח, אך מזבח שנבנה בצפון פסול, שהרי הוא דרש מפסוק שהצפון צריך להיות פנוי מכלום, ואפילו מן המזבח (שם נט ע"א). מסתבר אם כן שדווקא רבי יהודה הוא המחמיר מכלום בנושא הזאת המזבח, כי לדבריו המזבח ממוצע (ואפשר שגם מזבח קטן שכשר בדיעבד, צריך להיות על כל פנים ממוצע), ולא עוד אלא שלדעתו המזבח מכוון כנגד ההיכל וכתליו, לא פחות ולא יותר (שם נח ע"ב), ואם כן ייתכן שלדעתו גם אם בדיעבד המזבח כשר שלא במקומו, היינו דווקא ממזרח או ממערב למקומו, אך אם בנוהו מחוץ לקוים החיצוניים של כותלי ההיכל בצפון ובדרום, הרי הוא פסול לגמרי. ובכל זאת לא נגענו כלל בשאלה האם יסוד שבנוי בשטח שבט יהודה כשר בדיעבד לזריקת דמים (או על כל פנים דמים שנזרקו בו כשרים בדיעבד), ואכמ"ל.

זה, יש אומר כי רצפת העזרה קדש לעשות בו העולות כמו על המזבח לצורך שעה לרוב העולות. ו"א כי בנה שם מזבח לצורך שעה". דבריו על רבי יהודה שקידש "לצורך שעה" מזכירים את דברי הרא"ה קוק בנושא, ודבריו בשיטת רבי יוסי הם למעשה פירוש חדש בדברי רבי יוסי, ולכאורה ביקש לתרץ בדרך זו את התמיהה שתמה בפירושו למלכים, ועדיין צ"ע בפרטי הדברים, ואכמ"ל.

ו. ראיות לפסיקת הרמב"ם בניגוד לדעת רבי יהודה

על כל פנים לגופו של עניין (בין אם הדבר קשור לשאלת האפשרות לשנות את מקום המזבח, ובין אם הדבר איננו קשור לכך), ניתן להוכיח שהרמב"ם באמת איננו פוסק כרבי יהודה.

בגמרא בזבחים (נט ע"א) מפורש שדברי רבי יהודה הנוגעים למעשי שלמה שקידש את הרצפה, הם "לטעמיה", שאמר: "מזבח שעשה משה גדול היה", כלומר המזבח של משה היה בגודל של עשר אמות על עשר אמות (ולא חמש על חמש), ולפי זה מקום המערכה באותו מזבח (לאחר הורדה של מקום הקרנות ומקום הילוך רגלי הכוהנים) היה אם כן שש על שש, ולא אמה על אמה בלבד (בנקודה זו של גודל המזבח של משה, דברי רבי יהודה מנוגדים לפשוטו של מקרא, ולדרכם של מפרשי התורה שלא הזכירו את המחלוקת). מאידך, גובהו של אותו מזבח היה לדעת רבי יהודה שלוש אמות בלבד (כפשוטו של מקרא), ולא רק משפת הסובב ולמעלה, כדעת רבי יוסי שקבע שגובה המזבח של משה היה עשר אמות.

הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (פ"ב ה"ב) כתב במפורש שגובה המזבח שעשה משה היה עשר אמות, וזה שלא כדעת רבי יהודה. ועוד כתב שם (בהלכה יז): "אבל מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו (של המזבח) אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלש אמות כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר", וגם זה שלא כדברי רבי יהודה שסבר שמקום המערכה במזבח שבמדבר היה כאמור שש על שש אמות (ואמנם דברי הרמב"ם בדבר גובה המזבח שבמדבר אינם נוגעים להלכה, אך דבריו על גודלו המינימלי של המזבח הם אכן דברים הנוגעים באופן ישיר להלכה, כי בגמרא בזבחים סב ע"א, אשר שם מקור הדין שמידת אורכו ומדת רוחבו אינם מעכבים, נאמר במפורש: "ובלבד שלא יפחתו ממזבח שעשה משה", ופשוט אם כן שלרבי יהודה הגודל המינימלי הוא גדול יותר הלכה למעשה).

מלבד הלכה מפורשת זו, מצינו ברמב"ם עוד הלכות שמסברה אינן נראות כמתאימות לשיטת רבי יהודה. כך למשל, לשיטת רבי יהודה לא ניתן לבנות את רצפת

העזרה מאבני גזית, שהרי לדעתו יש לרצפה דין מזבח. ואכן בגמרא בסוטה מח ע"ב מפורש שלשיטת רבי יהודה נבנה כל המקדש (ואף הר הבית) דווקא מאבנים שלמות, ורק ביתו הפרטי של שלמה נבנה מאבנים "מגוררות במגרה". אבל הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"א ה"ח כתב במפורש שאת אבני הבית מסתתים בחוץ, ושם בה"ד כתב שאבני המזבח ואבני הכבש צריכות להיות אבנים שלמות. ואם כן לא פסק כדברי רבי יהודה בסוטה שם, ומסתבר שבזה תלויה גם עמדתו כלפי שיטת רבי יהודה בזבחים.

הלכה נוספת שאינה עולה בקנה אחד עם שיטת רבי יהודה נוגעת למעלה קרבנות בחוץ על גבי הרצפה. הרמב"ם פסק בהלכות פסולי המקודשים (פי"ט ה"א): "אין המעלה בחוץ חייב עד שיעלה לראש המזבח שיעשה בחוץ, אבל אם העלה על הסלע או על האבן פטור, שאין קרוי קרבן אלא על המזבח ואף על פי שהוא בחוץ שנאמר ויבן נח מזבח". (ובמשנה קח ע"א) היא מחלוקת תנאים, ופסק כתנא קמא שם. ולכאורה פשוט שהמשנה אינה כרבי יהודה שמכשיר הקטרת אימורים על רצפת העזרה (ואף רבי שמעון שם שמחייב במעלה על הסלע מצריך מזבח מוגבה ולא רצפה, וכפי שנראה מדברי הגמרא שם ק"ח ע"ב).

הלכה נוספת ברמב"ם שייטכן שאינה עולה בקנה אחד עם שיטת רבי יהודה נוגעת לדין הפסולים העולין על המזבח, שאם עלו לא ירדו (אם היה פסולם בקודש), אבל אם ירדו שוב לא יעלו.⁹ אליבא דרבי יהודה ניתן להקטיר קרבנות על כל שטח הרצפה, ואם כן, לכאורה, לשיטתו לכל שטח העזרה יש דין מזבח לעניין זה. ואכן, פשטות לשון הגמרא בזבחים יד ע"א היא שלשיטת רבי יהודה "תוך העזרה מקדש", וכפי שמפורש בתוספות,¹⁰ שקבעו שאליבא דרבי יהודה לא ניתן לתאר מקרה של "אם ירדו לא יעלו" אלא כאשר חלקי הקרבן העומדים להקטרה נכנסו ללשכה או לאולם, שהם מקומות שאי אפשר להקטיר בהם גם אליבא דרבי יהודה. ועוד תירצו שם, שאליבא דרבי יהודה היה נוהג דין "אם ירדו לא יעלו", רק בעת בניית הבית, קודם שקידש שלמה את הרצפה.¹¹

9 משנה זבחים פ"ד ע"א.

10 שם ד"ה הג"ה תוך עזרה מקדש.

11 וכעין זה תירצו תוספות במנחות נז ע"ב ד"ה כבש, בתירוץ ראשון, שדין זה היה נוהג רק בשילה ובנוב וגבעון.

אם נניח שהרמב"ם פירש את הגמרא באותה דרך שהתוספות הבינו אותה, ברור שהרמב"ם לא פסק כרבי יהודה, שהרי פסק במפורש בהלכות פסולי המוקדשים פ"ג ה"ז: "שכל אלו פסולים (שאותם מנה קודם לכן) אם עלו לראש המזבח לא ירדו".

אלא שתוספות עצמם בזבחים פז ע"א ד"ה כבש, וכן בתוספות במנחות הנ"ל בתירוץ שני, כתבו שלרבי יהודה רצפת העזרה איננה מקודשת בקדושת המזבח ממש, וכל קדושתה היא רק לעניין הקטרת קרבנות כשרים. על פי הנחה זו, גם לשיטת רבי יהודה יש צורך דווקא במזבח לדין "אם עלו לא ירדו", אלא שהנחה זו בין כך ובין כך מצמצמת מאוד את המשמעות של קידוש הרצפה, ומעמידה סימן שאלה נוסף על האפשרות להסתמך על שיטת רבי יהודה לצורך בניית מזבח ממשי בכל שטח שהוא על גבי רצפת העזרה.

לדעתי די היה בכך שהרמב"ם השמיט את שיטת רבי יהודה כדי להוכיח שלא פסק כמוהו, וזאת משום שמדובר בהשמטה של דבר שמפורש בגמרא, אך כתבתי את ההוכחות הישירות לרווחא דמילתא.